

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΣΤΟΝ 19ο ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Εισηγητική ομιλία

Καλωσορίζουμε σήμερα την ερευνητική ομάδα του Ινστιτούτου Γερμανικής και Συγκριτικής Λαογραφίας του Πανεπιστημίου του Μονάχου, που υπό τη διεύθυνση του Καθηγητή Klaus Roth έχει ως αντικείμενο τη μελέτη της λαϊκής λογοτεχνίας της νοτιοανατολικής Ευρώπης στο 19ο και τον αρχόμενο 20ό αιώνα. Θέμα σημαντικό και ακόμα παρθένο σε ορισμένους τομείς του δεν ήταν δυνατόν να μην προσελκύσει το άμεσο ενδιαφέρον μας, τοσούτω μάλλον που στον γεωγραφικό και ερευνητικό αυτόν χώρο εντάσσονται τα ελληνικά λαϊκά έντυπα, αναγνωστική ύλη, η οποία, ως γνωστό, με την ογκώδη παρουσία και την ευρύτατη διάδοσή της έχει διαδραματίσει σ' όλη την περίοδο της νεότερης ιστορίας σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση και την παιδεία των ελληνικών και των ελληνοφώνων ορθοδόξων πληθυσμών της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα που επιχορηγείται από τη Deutsche Forschungsgemeinschaft στη Βόννη, άρχισε κατά τό 1984 και αφορά στις εθνότητες που παρέμειναν ως μέρος της οθωμανικής αυτοκρατορίας ως τον 19ο ή και τον 20ό αιώνα, με εξαίρεση τους Αλβανούς οι οποίοι, λόγω της δυσκολίας στην προσπέλαση του σχετικού υλικού, δεν έχουν συμπεριληφθεί στο διάγραμμα του ερευνητικού έργου της ομάδας. Αλλά αναλυτικότερα στοιχεία ως προς το όλο πρόγραμμα, τους στόχους και τη διάρθρωσή του, τη μεθοδολογία που ακολουθείται κ.λ.π. θα μας δώσουν ασφαλώς, ως πλέον αρμόδιοι, οι υπεύθυνοί του, κατά τη διάρκεια των ανακοινώσεων και των συζητήσεων που θα διεξαχθούν σ' αυτήν τη συνάντηση εργασίας.

Η συνάντηση εργασίας, που προτείναμε να πραγματοποιηθεί εδώ στα πλαίσια του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών και που έγινε πρόθυμα αποδεκτή από τη "γερμανική" –ας την πούμε– ομάδα, απορρέει από την κοινή διαπίστωση, ότι αναγκαία προϋπόθεση για την προώθηση της έρευνας είναι η συνεργασία ανάμεσα στους ειδικούς όσοι ασχολούνται με το αντικείμενο αυτό στις ενδιαφερόμενες χώρες. Μια τέτοια, πιο συστηματική, συνεργασία που έχει ήδη αρχίσει με τους Βουλγάρους κατέδειξε ακριβώς τα θετικά σημεία και τη χρησιμότητά της, αλλά και την ανάγκη για διεύρυνση. Γιατί μπορεί μεν ο χώρος της νοτιοανατολικής Ευρώπης να αποτελεί μια καθορισμένη γεωγραφική ενότητα με κοινά χαρακτηριστικά τα οποία πέρα

από τον κοινό παρανομαστή, την ορθόδοξη κουλτούρα, οφείλονται εν πολλοίς στην "ισοπεδωτική" επίδραση μιας μακρόχρονης οθωμανικής κυριαρχίας, ωστόσο, παρουσιάζει ταυτόχρονα ιδιαιτερότητες οι οποίες διαφοροποιούν κάθε φορά τη σύνολη εικόνα. Ιδιαιτερότητες τις οποίες διαμορφώνουν τα συλλογικά σώματα, ανάλογα, φυσικά, με τις ιστορικές τους καταβολές και τη δεκτικότητα που αναπτύσσει ή τις αναστολές που παρουσιάζει η ανθρώπινη κοινότητα επηρεασμένη από μύριους παράγοντες που την περιβάλλουν και τη διαμορφώνουν.

Αυτήν, λοιπόν, την πραγματικότητα, με τις ομοιότητες και τις διαφορές της θέλει να συλλάβει, νομίζω, η παράλληλη έρευνα στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Πέρα, δηλαδή, από τον εντοπισμό και τη συστηματική συγκέντρωση του υλικού, την ειδολογική του ταξινόμηση με τις όποιες δυσκολίες εμφανίζει αυτή, πέρα ακόμα από προβλήματα που μοιάζει να έχουν λυθεί –ή θέλουμε να πιστεύουμε ότι έχουν ξεπεραστεί–, όπως είναι λόγου χάρι το θέμα της έννοιας "λαός", "λαϊκός", "λαϊκό ανάγνωσμα" κ.λπ., η αναγνωστική αυτή ύλη περιμένει να μελετηθεί στο σύνολό της, όχι μόνο από αισθητική ή καθαρώς φιλολογική άποψη. Χρειάζεται παράλληλα να διερευνηθεί ο ιστορικός της ρόλος, ο πνευματικός αλλά και ο πολιτισμικός και κοινωνιολογικός· και τούτο, ως έκφραση κάθε λαού ξεχωριστά, αλλά συνάμα και στο συγκριτικό επίπεδο.

Μέσα σ' αυτό το πνεύμα και παρακινημένοι από το γεγονός ότι το γερμανικό ερευνητικό πρόγραμμα διεξάγεται στα πλαίσια ενός Ινστιτούτου συγκριτικής λαογραφίας, θεωρήσαμε σκόπιμο να συγκεντρώσουμε γύρω από αυτό το τραπέζι έναν ευρύτερο κύκλο ειδικών επιστημόνων· όχι μόνον εκείνους που έχουν ασχοληθεί με τη νεοελληνική λογοτεχνία, την ιστορία του βιβλίου και την ελληνική βιβλιογραφία. Κοντά σ' αυτούς θελήσαμε να παρακαθήσουν και όσοι έχουν μελετήσει τον λαϊκό πολιτισμό, του χωριού παλαιότερα, της πόλης πιο πρόσφατα –στην προφορική του πάντα έκφραση–, λαογράφοι εθνολόγοι, σε μια διεπιστημονική προσέγγιση του θέματός μας.

Ας έρθουμε τώρα στο θέμα μας: τη μελέτη της λαϊκής λογοτεχνίας στη νοτιοανατολική Ευρώπη στο 19ο και τον 20ό αιώνα. Έχοντας κυρίως στο νου μου τις πολλαπλές βενετσιάνικες εκδόσεις που κυκλοφόρησαν ήδη από τον 16ο αι. και πέρα, οφείλω να ομολογήσω πως δυσκολεύτηκα να δεχθώ αδιαμαρτύρητα το διάγραμμα του προγράμματος, που μου περιέγραψε η κυρία Ευαγγελία Αντζακα στην πρώτη της επίσκεψη στο Κέντρο μας. Δυσκολεύτηκα, δηλαδή, ν' αντιληφθώ πώς ένα πρόγραμμα για ελληνικά λαϊκά φυλλάδια θα άφηνε απέξω όλη εκείνη την παραγωγή, αρχίζοντας κάπως αυθαίρετα από κάποια χρονική τομή, τον 19ο αιώνα, που δεν αποτελεί για τα ελληνικά πράγματα ούτε αφετηρία, ούτε ουσιαστικό ορόσημο. Παράλληλα όμως, επειδή η ελληνική λαϊκή λογοτεχνία του 19ου και του 20ού αιώνα δεν έχουν γίνει ακόμα αντικείμενο ευρύτερης μελέτης –πολύ πρόσφατα μόνο έχει κινηθεί το ενδιαφέρον ορισμένων ερευνητών και βιβλιοφίλων– νομίζω ότι και η συστηματικότερη επεξεργασία του αντικειμένου παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον και η ενδεχόμενη

συνεργασία θα συνεισφέρει, θετικά και ουσιαστικά, στην προώθηση της σχετικής έρευνας.

Ξεκινώντας από αυτήν τη θετική θέση απέναντι στο όλο ερευνητικό πρόγραμμα, θα ήθελα να σχολιάσω εισαγωγικά ορισμένα σημεία του κειμένου που υπέβαλε η ερευνητική ομάδα στη Deutsche Forschungsgemeinschaft για να ζητήσει την επιχορήγησή της, κείμενο που διάβασα από την περίληψη που είχε την καλοσύνη να μεταφράσει ελληνικά η κυρία Άντζακα. Πέρα από τις θεωρητικές και τεχνικές προϋποθέσεις που εκτίθενται σ' αυτό, διαγράφεται ο σκοπός του προγράμματος, βασισμένος στις διαπιστώσεις στις οποίες κατέληξε η ερευνητική ομάδα ύστερα από τις πρώτες διερευνητικές προσεγγίσεις της στο θέμα. Ωστόσο, επειδή ορισμένες διαπιστώσεις δεν συμπίπτουν με τα πορίσματα της ελληνικής έρευνας, θα ήταν χρήσιμο ευθύς από την αρχή, πριν προχωρήσουμε στη συζήτηση, να καθορίσουμε επακριβώς το ζητούμενο, δεχόμενοι φυσικά τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζονται σε κάθε χώρα. Έτσι, π.χ., όπως υπαινίχθηκα παραπάνω, η θέση ότι «περίπου 300 χρόνια αργότερα απ' ό,τι στην κεντρική Ευρώπη αναπτύσσεται και στις βαλκανικές χώρες μια λαϊκή λογοτεχνία» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα για τους ελληνικούς και κατ' επέκταση τους ελληνόφωνους πληθυσμούς της Βαλκανικής χερσονήσου.

Και τούτο, καθότι η ελληνική βιβλιογραφία αναγράφει από το πρώτο μισό του 16ου αι. μια ολόκληρη σειρά από εκδόσεις, που επικράτησε να λέγονται λαϊκές φυλλάδες. Απλοϊκά σε εμφάνιση, αλλά "γραφικά" θα έλεγα, με τις ξυλογραφίες τους, που συχνά δεν έχουν άμεση σχέση με το κείμενο που συνοδεύουν, τα μικρά αυτά "χαροποιά" βιβλία της λογοτεχνίας ή της παραλογοτεχνίας, κυκλοφορούν παράλληλα με όσα περιλάμβαναν εκλαϊκευτικές θρησκευτικές διδασκαλίες ή πρακτικές και ωφέλιμες γνώσεις. Η προέλευσή τους ήταν ποικίλη και οι επιδράσεις τους επίσης. Η αρχαιοελληνική παράδοση, αργότερα η ανατολική και η δυτική, κυκλοφορούν σε αμφίδρομες κατευθύνσεις, αναμοχλεύονται και επιβιώνουν στο πέρασμα του χρόνου, κάποτε μέσα από τις βυζαντινές μυθιστορίες ή τις αραβικές, ακόμα και τις ινδικές και περσικές, παραφράσεις· άλλοτε από τα φραγκικά ιπποτικά μυθιστορήματα. Ως προφορικές παραδόσεις ή σε χειρόγραφη μορφή αποτέλεσαν τα πρότυπα για τις ελληνικές έμμετρες ή πεζές συγγράφες, αυτές που έφτασαν σε μεγάλο ποσοστό στην έντυπη μορφή. Ανάλογη προέλευση, βυζαντινή ή δυτική, έχουν και τα "χρηστικά" φυλλάδια, ενώ η παλαιά χρησιμολογία που διασώθηκε και αναπαράχθηκε κυρίως χειρόγραφη περνά στην τυπογραφία με το κείμενο του *Αγαθάγγελου*, στα τέλη του 18ου αιώνα.

Με τις συχνές επανεκδόσεις τους τα κείμενα αυτά αποτελούν την αναγνωστική ύλη που τροφοδότησε τη λαϊκή κουλτούρα στα χρόνια της σκλαβιάς και μετέπειτα ως βαθιά μέσα στο 19ο αι. και αραιότερα ως το τέλος του και τον αρχόμενο 20ό. Αξίζει να αναφερθεί ότι ο *Αγαθάγγελος* που, όπως όλα τα χρησιμολογικά κείμενα, καλλιέργησε το πνεύμα και τις προσδοκίες για εθνική αποκατάσταση, ξανατυπώθηκε συχνά και μετά την ίδρυση, στα 1830, του νέου ελληνικού κράτους, ακόμα και στα 1897, χρόνια του άτυχου ελληνοτουρκικού πολέμου.

Παράλληλη πορεία είχαν και τα θρησκευτικά κείμενα που τυπώθηκαν στο "κοινό ιδίωμα". Αποβλέποντας να μεταδώσουν τα διδάγματα της Εκκλησίας, να τονώσουν το ηθικό των σκλαβωμένων χριστιανών και να νουθετήσουν τους πιστούς, κυκλοφόρησαν από νωρίς συνθέματα λογίων-κληρικών σε απλή γλώσσα, είτε ως εκλαϊκευμένη εκκλησιαστική διδασκαλία, είτε ως λαϊκά θρησκευτικά αναγνώσματα (ας σημειωθεί ότι και σήμερα ακόμα κυκλοφορούν σε πολύ φθηνές εκδόσεις Συναξάρια και Βίοι αγίων).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το ελληνικό και το ελληνόφωνο κοινό δεν στερήθηκε καθόλου, σ'όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, αναγνωστικής ύλης. Αντίθετα μάλιστα. Το πρόβλημα, όμως, είναι κατά πόσο διαχύθηκαν τα βιβλίδια αυτά, είτε ως ανάγνωσμα, είτε ως ακρόαμα. Οι πολλαπλές επανεκδόσεις για πολλά από αυτά τα έντυπα οδηγούν τη σκέψη μας σε θετικές απαντήσεις, παρόλο που η τεκμηρίωση και οι μαρτυρίες δεν είναι ακόμα επαρκείς. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι, παρόλες τις αρνητικές συνθήκες (μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία, περιθωριακή γεωπολιτική θέση του βαλκανικού χώρου και κατά περιόδους συντηρητική στάση της ορθόδοξης Εκκλησίας), οι Έλληνες μπόρεσαν να ανταποκριθούν στη ζήτηση και να βρουν τη λύση του προβλήματός τους μέσα από τα κανάλια που τους πρόσφερε η επικοινωνία με τη Βενετική Δημοκρατία. Πολύ νωρίτερα από τον 19ο αιώνα λοιπόν, η λαϊκή τους λογοτεχνία έχει αποκτήσει μεγάλο φάσμα σε είδη και περιεχόμενο.

Από κάποια στιγμή και πέρα όμως, παράλληλα με την παλαιά παράδοση του λαϊκού φυλλαδίου της τουρκοκρατίας, που υιοθετείται εν πολλοίς και από τους ελλαδικούς τυπογράφους, με συνέπεια να κρατά σχεδόν ως τις μέρες μας, αναπτύσσεται μια νέα παράδοση. Η ίδρυση του νέου κράτους, η πυκνή εισροή στοιχείων από το εξωτερικό –Βαυαρική διοίκηση και αυλή, Φαναριώτες από τις Ηγεμονίες και τη Δυτική Ευρώπη, σπουδαστές και έμποροι που έζησαν χρόνια στη Δύση– και συνακόλουθα οι νέες οικονομοτεχνικές συνθήκες που εισάγονται, δημιουργούν νέους ρυθμούς και δυνατότητες που επιδρούν άμεσα στην κοινωνική και πνευματική ζωή του νέου ελληνικού κράτους.

Δεν είναι, βέβαια, της στιγμής να μιλήσουμε για όλα τα φαινόμενα, όσα συνετέλεσαν στον "εξευρωπαϊσμό", ή στην προσπάθεια να εξευρωπαϊσθεί ο ελληνισμός· ούτε για τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από τη συνάντηση του παραδοσιακού πολιτισμού με τα ευρωπαϊκά πρότυπα με συνέπεια την κρίση ταυτότητας που συναντάμε ακόμα και σήμερα.

Στον ελληνικό πολιτισμικό χώρο του μεσούντος 19ου αιώνα εισβάλλει ακάθεκτα η δυτική παιδεία, με τις ιταλικές και γαλλικές οπερέτες και το θέατρο, με τη γερμανική ζωγραφική και αρχιτεκτονική, με τις λογοτεχνικές μεταφράσεις. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της λαϊκής λογοτεχνίας που εμπλουτίζεται τώρα σημαντικά και από παλιότερα κείμενα, αλλά ιδιαίτερα από την τρέχουσα γαλλική παραγωγή. Φαινόμενο που παίρνει μεγάλη ανάπτυξη στα χρόνια αυτά και στη Δύση, η φτηνή λαϊκή λογοτεχνία, το roman feuilleton, θα βρει ανταπόκριση στις αστικοποιούμενες περιοχές της περιφέρειας και στην Ελλάδα την ίδια, τώρα μάλιστα που τα βενετσιάνικα τυπογραφεία σβύνουν σταδιακά και ολοένα νέες τυπογραφικές

επιχειρήσεις στήνονται στις ελληνικές πόλεις και ειδικότερα στη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα.

Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός, ότι η ανταπόκριση αυτή δεν παρουσιάζει κανέναν ετεροχρονισμό, όπως συνέβαινε κατά κανόνα κατά τη διάδοση πνευματικών κινήματων. Η γένεση και διάχυση του νέου είδους εμφανίζεται παράλληλα στη Γαλλία και την Ελλάδα: στη δεκαετία του 1840. Αυτό τουλάχιστον φανερώνουν δύο από τις πρώτες εργασίες που αποσκοπούν να καταγράψουν το συχνά διάσπαρτο και ως εκ τούτου δυσπρόσιτο υλικό. Μέσα σ' ένα πνεύμα έντονα βιβλιοφιλικό οι δύο αυτές βιβλιογραφικές εργασίες κυκλοφόρησαν ταυτόχρονα, στα 1981. Πρόκειται για το βιβλίο του Κυριάκου Κάσση, *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα, 1840-1940* (Αθήνα 1981· επανέκδοση 1983) και εκείνο του Claude Witkowski, *Monographie des Editions Populaires. Les Romans à quatre sous. Les publications illustrées à 20 centimes. 1848-1870* (Παρίσι 1981), που διαφημίζεται σήμερα ακόμα στις βιτρίνες του Παρισιού ως *Première Bibliographie des éditions populaires*.

Ας μην ξεχνάμε ότι, όπως στα παλιότερα χρόνια η λαϊκή λογοτεχνία είχε συναντήσει ζωηρές αντιδράσεις, έτσι και στον 19ο αιώνα με τα καινούρια μηνύματα που διαχέει μέσω των γυρολόγων, περνά από ποικίλα στάδια αποδοχής και απόρριψης. Ο Charles Nisard, του οποίου το βιβλίο για τα λαϊκά έντυπα αποτέλεσε σταθμό στη μελέτη του θέματος, υπήρξε και μέλος της Επιτροπής λογοκρισίας που συστήθηκε στο Παρίσι το 1852. Στόχος της Επιτροπής ήταν η προστασία του γαλλικού αγροτικού κόσμου από τις δυσμενείς επιδράσεις των εντύπων που κυκλοφορούσαν ανεξέλεγκτα με το σύστημα των γυρολόγων. Η αστυνομία ανησυχούσε ότι «αφήνοντας απροστάτετους τους αναγνώστες στα ψέμματα και τη διαφθορά των "κακών βιβλίων" σε μικρό χρονικό διάστημα η αγροτική Γαλλία είχε κατακλυσθεί από μια προπαγάνδα άτεχνου και υλιστικού αθεϊσμού, πρωταρχική αιτία του σοσιαλισμού από τον οποίο κόντεψε να καταστραφεί ο πολιτισμός».

Σ' αυτήν, λοιπόν, τη καινούρια λαϊκή λογοτεχνία που αποτελεί μια "ξεχωριστή κατηγορία" (catégorie à part) κατά τον Nisard, με τα όποια προβλήματα θέτει, στρέφουμε σήμερα πιο έντονα την προσοχή μας, χωρίς φυσικά να μπορούμε να αγνοήσουμε την παλαιότερη παράδοση. Προσπάθειά μας είναι ν' απαντηθούν τα ποικίλα ερωτήματα που έχουν τεθεί ως υποθέσεις εργασίας: συμβολή της λαϊκής λογοτεχνίας στην αστικοποίηση των πληθυσμών και αντίστροφα δεκτικότητα αστικοποιημένων πληθυσμών, συμβολή της στην ανέλιξη της εθνικής λογοτεχνίας ή αντίστροφα ολίσθηση θεμάτων και διηγήσεων από τη λόγια στη λαϊκή σύνθεση· ακόμα, διαφώτιση των πολιτισμικών σχέσεων ανάμεσα στους λαούς του βαλκανικού χώρου, ή ανάμεσα σ' αυτούς και τους λαούς της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης.

Τελειώνω εκφράζοντας την ελπίδα ότι οι συζητήσεις στο εύφορο για τον τόπο μας αυτό έδαφος, θ' αποβούν όσο το δυνατό πιο γόνιμες.